

УДК 911.3:159.925](477.51)

Афоніна Олена Олексіївна,
кандидат географічних наук, доцент

Ніжинський державний університет імені
Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна, e-mail:
afon_elena@mail.ru

ОСОБЛИВОСТИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Метою дослідження є виявлення особливостей розвитку інтелектуального потенціалу Чернігівської області у сучасних умовах соціально-економічного розвитку території.

Методика. У ході проведеної наукової роботи були використані наступні методи дослідження: порівняльно-описовий, абстрактно-логічний, узагальнення, аналізу та синтезу. Інформаційною базою дослідження слугували матеріали державної служби статистики України та статистичні дані головного управління статистики у Чернігівській області.

Результати. У публікації представлено результати аналізу стану інтелектуального потенціалу регіону, на прикладі Чернігівської області. На основі комплексу показників виявлено особливості розвитку головних складових інтелектуального потенціалу території: освітньої, наукової, інноваційної, культурної. Визначено позитивні тенденції, недоліки розвитку та ефективного використання інтелектуального потенціалу регіону.

Наукова новизна полягає в аналізі елементів інтелектуального потенціалу Чернігівської області в сучасних соціально-економічних умовах.

Практична значимість роботи полягає у тому, що отримані у ній наукові результати та висновки, при впровадженні їх у практику сприятимуть підвищенню інтелектуального потенціалу регіону.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, освітній потенціал, науковий потенціал, інноваційна діяльність, культурний потенціал.

УДК 911.3:159.925](477.51)

Афонина Елена Алексеевна,
кандидат географических наук, доцент

Нежинский государственный университет
имени Николая Гоголя, г. Нежин,
Украина, e-mail: afon_elena@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Целью исследования является выявление особенностей развития интеллектуального потенциала Черниговской области в современных условиях социально-экономического развития территории.

Методика. В ходе проведённой научной работы были использованы следующие методы исследования: сравнительно-описательный, абстрактно-логический, обобщения, анализа и синтеза. Информационной базой исследования послужили материалы государственной службы статистики Украины и статистические данные главного управления статистики в Черниговской области.

Результаты. В публикации представлены результаты анализа состояния интеллектуального потенциала региона, на примере Черниговской области. На основе комплекса показателей, выявлены особенности развития главных составляющих

інтелектуального потенціала території: освітньої, наукової, інноваційної, культурної. Визначені позитивні тенденції та недоліки розвитку та ефективного використання інтелектуального потенціала регіону.

Наукова новизна полягає в аналізі елементів інтелектуального потенціала Чернігівської області в сучасних соціально-економічних умовах.

Практична значимість роботи полягає в тому, що отримані в ній наукові результати та висновки, при впровадженні їх в практику будуть сприяти підвищенню інтелектуального потенціала регіону.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, освітній потенціал, науковий потенціал, інноваційна діяльність, культурний потенціал.

УДК 911.3:159.925](477.51)

Afonina Olena Oleksiyivna
candidate of Geography Sciences, associate
professor

Mykola Gogol State University of Nizhyn,
Nizhyn, Ukraine, e-mail: afon_elena@mail.ru

FEATURES OF THE INTELLECTUAL POTENTIAL OF CHERNIHIV REGION

The research aims to identify the characteristics of the intellectual potential of Chernihiv region in the current social and economic development of the territory.

Methods. In the research the following methods are used: comparative and descriptive, abstract and logic, generalization, analysis and synthesis. The research information base is the data of the State Statistics Service of Ukraine and the data of the Central Statistical Office in Chernihiv region.

Results. The publication presents the results of the intellectual potential analysis of the region, evidence from Chernihiv region. A set of indicators reveals the peculiarities of the main components of the intellectual potential of the region: education, research, innovation and culture. Positive trends and shortcomings of development and effective use of intellectual potential of the region are indicated.

Scientific innovation is the analysis of the intellectual potential elements of Chernihiv region in the current social and economic conditions.

Practical importance of the work is the acquired scientific results and conclusions which will promote the intellectual potential of the region in case of implementing them in practice.

Keywords: intellectual potential, educational potential, scientific potential, innovative activities, cultural potential.

Постановка проблеми. Роль інтелектуального потенціалу у розвитку регіону особливо актуальна на сучасному етапі. У процесі формування і розвитку конкурентоспроможної економіки зростає роль тих видів суспільної діяльності, які здатні забезпечити економічне зростання. Однак цей процес не можливий без використання інтелектуальних ресурсів регіону, від яких залежить рівень розвитку інтелектуального потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичними і методологічними питаннями дослідження процесів розвитку інтелектуального потенціалу займалися вітчизняні (В. Базилович, Л. Безчасний, С. Вовканич, Ю Гава, В. Геєць, А. Гриценко, О. Грішнова, Б. Губський, Ю. Зайцев, І. Каленюк, А. Колот, В. Куценко, Є. Марчук, В. Прошак, І. Шовкун та ін.) та зарубіжні (Е. Брукінг, Л. Едвінсон, П. Друкер,

Т. Стюарт, М. Мелоун, О. Тоффлер, І. Руус) вчені. Інтелектуальний потенціал як об'єкт суспільно-географічних досліджень викликає зацікавленість вчених суспільних географів в Україні. Дослідженнями регіональних аспектів формування і використання інтелектуального потенціалу України займаються Я. Олійник, Т. Нич.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на підвищений інтерес провідних науковців до даної проблематики, дослідження інтелектуального потенціалу як важливої складової суспільно-географічного комплексу регіону не втрачає актуальності. Питання дослідження структурних елементів інтелектуального потенціалу, вивчення особливостей їх розвитку у розрізі регіону з метою ефективного використання є недостатньо вивченими.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є виявлення особливостей розвитку інтелектуального потенціалу Чернігівської області у сучасних умовах соціально-економічного розвитку території.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальний потенціал – це сукупність знань, умінь і творчих обдарувань індивідів, їхній освітньо-кваліфікаційний рівень, які дають змогу засвоювати набуті та творити нові знання, тобто це здебільшого можливості, якими володіє особа [1, с.131]. Структурними елементами інтелектуального потенціалу як складової суспільно-географічного комплексу регіону є освітній, науковий, інноваційний та культурний потенціали.

Ресурсним компонентом інтелектуального потенціалу регіону є освітній потенціал. Освітній потенціал суспільства – це єдність кількісних (число років навчання або загальна вартість навчання в усіх ланках освітньої системи) та якісних (знання, уміння, навички, гуманітарні властивості, ціннісно-мотиваційний потенціал, творчий потенціал, соціальний інтелект) характеристик освітнього потенціалу населення, сформованих матеріально-технічною базою, кадровими та фінансовими ресурсами системи освіти [3]. Високоосвічені люди є не просто носіями кращих зразків національної культури, але і особливим громадським потенціалом, без якого суспільство стає неконкурентоспроможним.

Таблиця 1.

Динаміка мережі навчальних закладів та кількості осіб, що в них навчаються на території Чернігівської області [2]

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Кількість закладів, од.										
Професійно-технічні	23	22	22	22	21	21	21	20	20	20
ВНЗ I-II р. а.	17	17	17	17	17	16	15	15	14	14
ВНЗ III-IV р. а.	6	5	5	5	5	5	4	4	3	3
Чисельність учнів та студентів, осіб										
Професійно-технічні	8,8	8,3	8,2	7,8	8,1	7,3	7,6	7,1	6,5	6,1
ВНЗ I-II р. а.	11,0	10,5	9,9	9,0	9,4	8,6	7,8	7,7	6,5	6,1
ВНЗ III-IV р. а.	29,6	27,4	26,1	24,9	22,9	20,6	19,1	17,4	16,8	15,3

Оцінка масштабів розвитку потенціалу системи освіти передбачає аналіз мережі навчальних закладів та чисельності осіб, що отримують освітні послуги. На початок 2016-2017 н. р. в Чернігівській області функціонувало 20 професійно-технічних та 17 вищих навчальних закладів (14 - ВНЗ I-II рівня акредитації, 3 – ВНЗ III-IV рівня акредитації). Кількість здобувачів професійно-технічної та вищої освіти становила 6,1 тис осіб і 21,4 тис осіб відповідно [2]. Аналіз показників розвитку освітньої сфери Чернігівської області свідчить про скорочення мережі освітніх закладів і кількості учнів та студентів, які в них навчаються (Табл.1).

За досліджуваний період мережа вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації скоротилася вдвічі, тоді як кількість професійно-технічних та вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації зменшилась на 15,0% та 21,4% відповідно. Чисельність користувачів освітніх послуг у Чернігівській області складає 27,5 тис осіб. Питома вага студентів у складі економічно активного населення області (у розрахунку на 10 тис осіб), яка є важливою характеристикою інтелектуального потенціалу території, становила 442 особи, що у 2,2 рази менше ніж в Україні (991 особа). З 2006 по 2015 рр. кількість слухачів професійно-технічних та вищих навчальних закладів зменшилась на 79,6% (21,9 тис осіб). На початок 2015-2016 н. р. у професійно-технічних навчальних закладах налічувалося 6,1 тис учнів, що на 44,3% менше ніж у 2006-2007 н. р. Найгірша ситуація у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації, де протягом останнього десятиріччя кількість студентів зменшилась на 93,5%. Скорочення контингенту студентів, що є наслідком гострої демографічної кризи, створює реальну загрозу інтелектуальному розвитку регіону. Розвиток інтелектуального потенціалу регіону пов'язаний з наявністю креативного населення, яке спроможне освоювати інноваційні технології. Провідна роль у цій важливій справі належить молоді, яка вбудовується у процес виробництва інтелектуального продукту одночасно із здобуттям освіти.

Важливими формами підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів для вищих навчальних закладів і науково-дослідницьких установ є аспірантура і докторантура, головні показники діяльності яких відображені на рис. 1; 2.

Відповідно до даних Головного управління статистики, кількість аспірантів в Чернігівській області поступово зменшувалася (з 223 осіб у 2007 р. до 208 осіб у 2015р.). Значення даного показника у розрахунку на 10 тис осіб населення області (20 аспірантів) були нижчими за відповідні дані по Україні у 3,3 рази (66 аспірантів). Протилежна ситуація з докторантурою. Так, за період 2007-2015 рр. кількість докторантів у регіоні зросла з 2 до 7 осіб. Розрив кількісного показника докторантів у розрахунку на 1 млн осіб населення Чернігівської області (7 докторантів) та Україною (42 докторанти) збільшився до 6 разів. Це свідчить про те, що в Чернігівській області мала кількість вчених найвищої кваліфікації, недостатньо розвинуті наукові дослідження за окремими напрямками та мережа наукових шкіл.

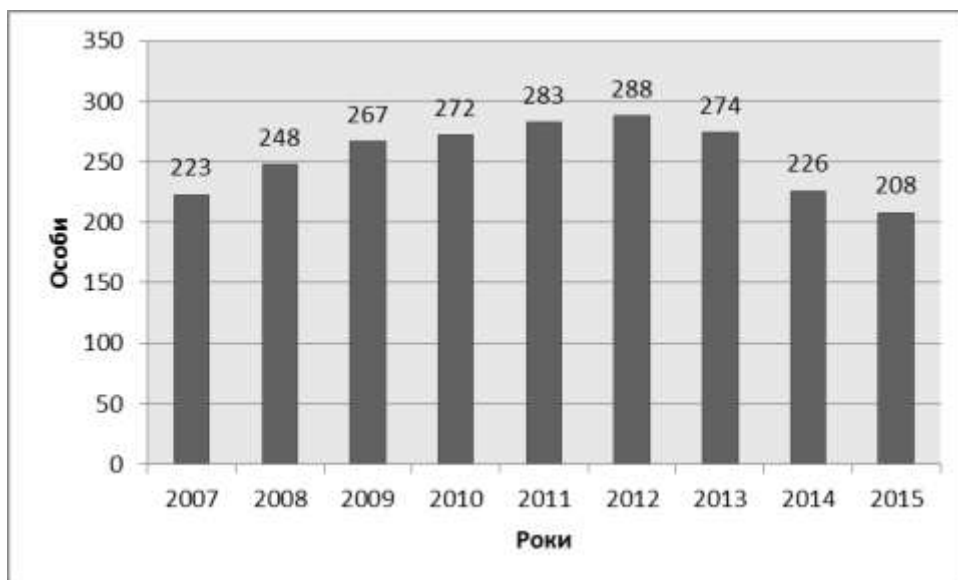

Рис 1. Динаміка кількості аспірантів у Чернігівській області, осіб [2]

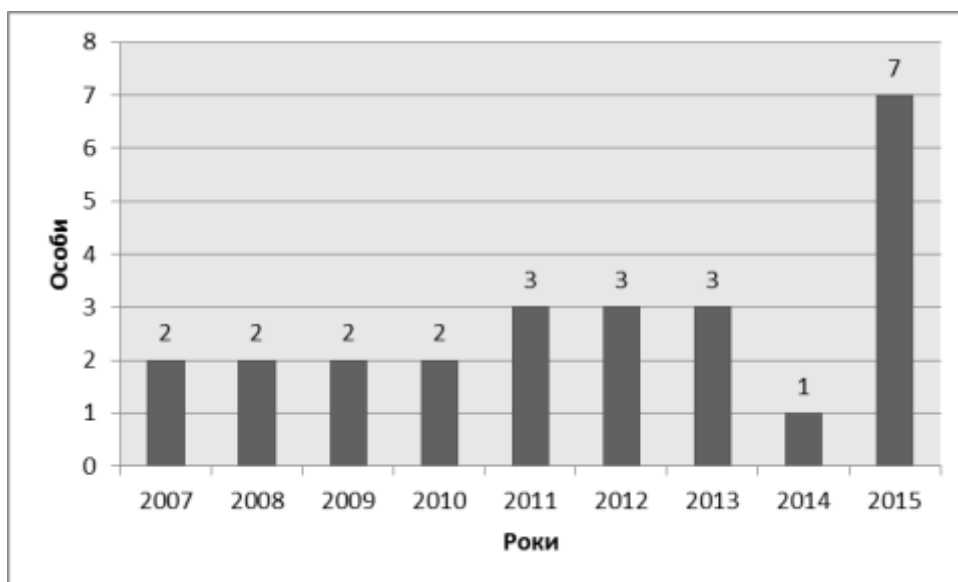

Рис 2. Динаміка кількості докторантів у Чернігівській області, осіб [2]

Важливою складовою інтелектуального потенціалу регіону є науковий потенціал. Науковий потенціал – це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), що дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання [5, с. 288]. Науковий потенціал регіону характеризують наукові кадри, мережа наукових організацій, обсяги та джерела фінансування наукових досліджень і розробок.

У 2015 р. кадровий склад працівників наукових та науково-дослідних організацій Чернігівської області налічував 650 осіб. Серед них, 248 осіб – дослідники, 54 особи – техніки та 309 осіб допоміжного персоналу. Науковими та науково-технічними роботами займалися 39 науковців, що мають науковий ступінь доктора чи кандидата наук.

Аналіз статистичних даних показує, що за період 2008-2015 рр. в Чернігівській області спостерігається зменшення персоналу, зайнятого науковими дослідженнями і розробками (з 764 осіб у 2008 р. до 650 осіб у 2015 р.).

Таблиця 2.

Питома вага працівників наукових організацій Чернігівської області за категоріями, % [2]

Показник	2008	2015
Працівники наукових організацій, з них:	100	100
дослідники	49,6	38,2
техніки	27,0	8,3
допоміжний персонал	12,8	47,5
доктори наук	1,4	0,6
кандидати наук	9,2	5,4

Рівень кваліфікації працівників наукових організацій відображає кількість тих, що мають науковий ступінь. З 2008 по 2015 рр. кількість дослідників, що мають науковий ступінь, у Чернігівській області зменшилася з 81 особи до 39 осіб (6,0% персоналу, зайнятого науковими дослідженнями і розробками) (Табл.2). В Україні аналогічний показник у 2015 р. склав 17,8% [4]. На початок 2015 р. в економіці Чернігівської області працювало 1083 науковця зі ступенем доктора та кандидата наук. Порівняно з 2005 р. кількість кандидатів наук зросла на 64,2 %, а чисельність фахівців найвищої кваліфікації – на 80,4%. Переважна більшість науковців області працює у вищих навчальних закладах, наукових та науково-дослідних установах, закладах охорони здоров'я, органах державної влади та інших організаціях.

Структурним елементом наукового потенціалу Чернігівської області є мережа наукових та науково-дослідних організацій. У 2015 р. науковими дослідженнями та розробками займалося 15 організацій, більшість з яких належить до галузевого сектору науки. Починаючи з 2011 р. кількість наукових та науково-дослідних організацій скоротилась з 22 до 15 або на 31,8%. Наукові та науково-дослідні організації, які займаються фундаментальними та прикладними дослідженнями, зосереджені переважно у великих за людністю поселеннях (м. Чернігів, м. Ніжин, м. Прилуки) Чернігівської області.

Показником ефективності використання наукового потенціалу є наукова та науково-технічна діяльність. У 2015 р. обсяги виконаних наукових та науково-технічних робіт у Чернігівській області склали 52,2 млн грн. Лівову частку виконаних робіт забезпечили наукові розробки (34,7 млн грн або 66,4% загального обсягу наукових робіт).

Протягом останнього десятиріччя обсяги виконаних наукових та науково-технічних робіт у Чернігівській області збільшилися у 2,2 рази. Подібного типу тенденція має місце і серед окремих видів робіт (Рис. 3; Рис.4).

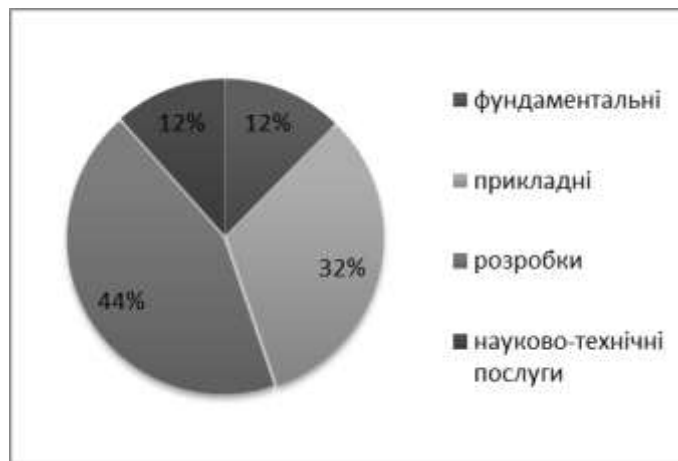

Рис.3. Питома вага обсягу виконаних наукових робіт за видами у 2005 р., % [2]

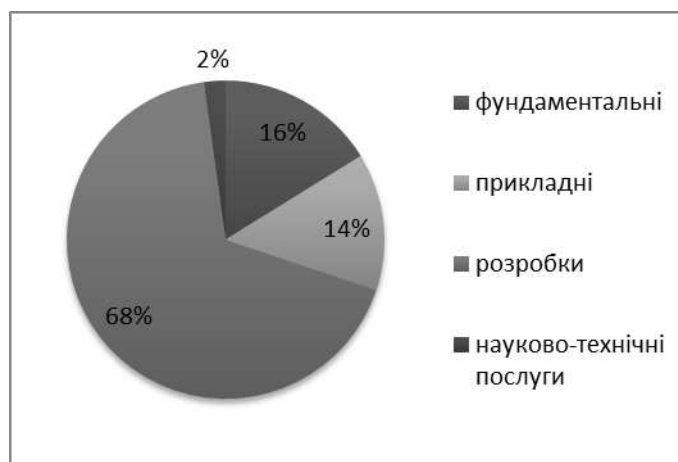

Рис.4. Питома вага обсягу виконаних наукових робіт за видами у 2015 р., % [2]

За визначений період обсяги нових науково-технічних розробок зросли на 24%, виконаних фундаментальних досліджень - на 4,0%, натомість обсяги прикладних наукових досліджень та наданих науково-технічних послуг зменшилися на 18% і 10% відповідно. Аналіз важливих параметрів наукового потенціалу показує, що у Чернігівській області намітилася стала тенденція скорочення чисельності наукових кадрів, кількості наукових установ та обсягів виконання окремих видів наукових та науково-технічних робіт, яка загострює проблему збереження інтелектуальної складової регіону.

Визначальну роль у формуванні інтелектуального потенціалу області відіграє інноваційна діяльність. У 2014 р. інноваційну діяльність здійснювали 32 промислові підприємства. За період 2006-2015 рр. частка підприємств, що займаються інноваційними розробками не зазнала значних змін (Рис.5).

Активізація інноваційної активності підприємств Чернігівської області припала на 2009 та 2012 роки, коли їх частка збільшилася до 21,0%

та 20,4% відповідно. Після 2013 року спостерігається різке зменшення частки підприємств, що займаються впровадженням інновацій (з 20,7% у 2013 р. до 13,3% у 2015 р.). Аналіз статистичних даних свідчить про низький рівень розвитку інноваційної діяльності у більшості суб'єктів господарювання.

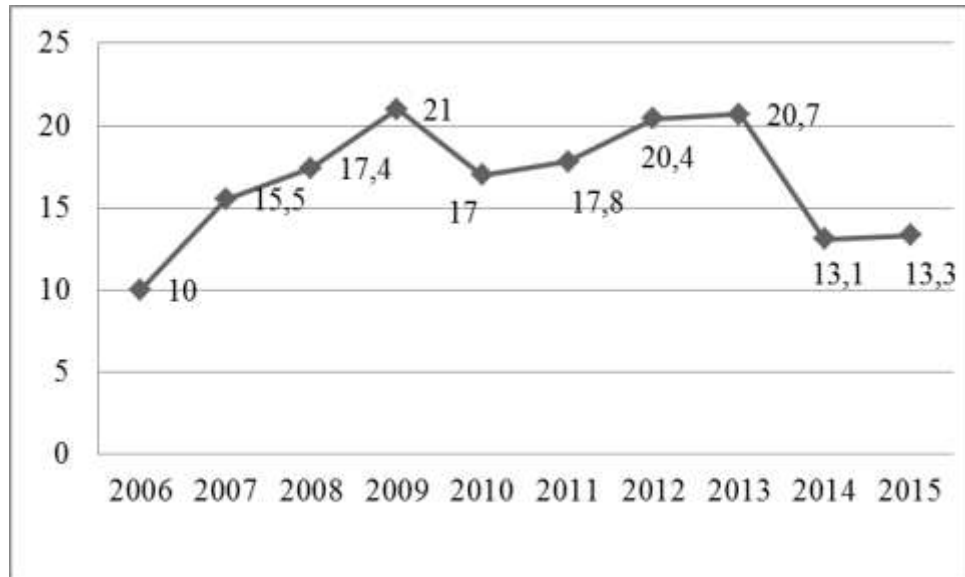

Рис.5. Питома вага підприємств Чернігівської області, що займалися інноваційною діяльністю у 2006-2015 рр., % [2]

Важливим показником оцінювання результатів інноваційної діяльності підприємств є витрати на інноваційні проекти. У 2015 р. для здійснення інновацій промисловими підприємствами області було витрачено коштів на суму майже 35 млн грн. З 2006 р. по 2015 р. витрати підприємств Чернігівської області на інноваційні розробки зменшилися у 2,3 рази. У 2014 р. у структурі інноваційних витрат регіону переважали витрати на придбання машин та обладнання - 82,4%, а витрати на дослідження і розробки склали лише 17,4%. Таке співвідношення витрат свідчить про низький рівень фінансування науково-дослідних робіт та перешкоджає розвитку наукової сфери, як наслідок інтелектуальний потенціал регіону слабо використовується.

Фінансування інноваційних проектів підприємства області здійснюють здебільшого за рахунок власних коштів. Так, у 2014 р. витрати власних коштів на інновації становили 69,1% загального обсягу витрат, 13,2% витрат забезпечили іноземні інвестиції, 17,6% - інші джерела фінансування. За період 2010-2014рр. обсяги реалізованої інноваційної продукції підприємствами Чернігівської області зменшилися у 7,1рази, склавши при цьому 151,7 млн грн (1,0% у загальному обсязі промислової продукції). Відповідно до даних головного управління статистики у Чернігівській області, за вказаний період підприємствами області освоєно інноваційних видів продукції у 10 разів більше, натомість кількість нових

технологічних процесів, впроваджених у виробництво, залишилась не змінною. Низькі темпи впровадження нових технологічних процесів пояснюються не належним фінансуванням науково-дослідницьких робіт, пов'язаних з їх створенням.

Інтелектуальний потенціал Чернігівської області значною мірою залежить від рівня розвитку його культурної компоненти. Культурний потенціал слід визначати як сукупність накопичуваних ресурсів культури, засобів, джерел, запасів і можливостей, які, з одного боку, знаходяться у природі або акумулюються суспільством у формі матеріальних і духовних результатів людської праці, а з іншого боку, зберігаються у вигляді культурних цінностей і об'єктів культурної спадщини [6, с. 13].

Культурний потенціал Чернігівської області характеризує мережа закладів культури, до якої належать унікальні музейні та бібліотечні комплекси, а також об'єкти, що сприяють збереженню та розвитку національних та регіональних театральних і музичних традицій.

Інформаційне обслуговування населення Чернігівської області забезпечує бібліотечна мережа. У 2015 р. порівняно з 2006 р. кількість бібліотечних закладів зменшилась на 5,1%, склавши 727 одиниць. Якісний стан бібліотечної мережі регіону визначає бібліотечний фонд. Так, сукупний бібліотечний фонд Чернігівської області у 2015 р. склав 9,7 млн примірників, що на 12,4% менше, ніж у 2006 р.

Ресурсною складовою культурного потенціалу Чернігівської області є музейна мережа. З 2006 по 2015 роки кількість музеїв збільшилась на 22,2%, склавши 36 одиниць. Розширення їх мережі спричинило збільшення кількості відвідувань музейних закладів Чернігівської області (з 657,8 тис у 2006 р. до 885,9 тис у 2015р.) [2].

Вагомий вплив на формування системи духовних цінностей населення має театр. Театральне мистецтво демонструє потужний виховний та освітній потенціал, який допомагає людині досягнути особливості людського буття. Протягом останніх десяти років мережа об'єктів театального мистецтва Чернігівської області не змінилась (4 одиниці у 2015 р.). Прагнення людини долучитися до культурних цінностей, підвищення доступності театального мистецтва для різних категорій населення збільшило кількість відвідувань театрів на 7,6% (зі 178,5 тис у 2006 р. до 193,1 тис у 2015р.).

Формуванню громадської думки, організації відпочинку населення сприяють клубні заклади. У 2015 р. у Чернігівській області функціонувало 769 закладів клубного типу. За період 2006-2015 рр. їх кількість зменшилась на 30 одиниць або 3,8%. Аналіз статистичних даних свідчить про скорочення мережі закладів сфери культури (за виключенням музейних закладів) у Чернігівській області. Така тенденція перешкоджає становленню художнього смаку людини, розвитку її творчих здібностей та інтелекту.

Висновки. Аналіз інтелектуального потенціалу Чернігівської області за окремими його компонентами дозволяє виділити як позитивні так і

негативні тенденції. Нарощуванню інтелектуального потенціалу регіону сприяє збільшення кількості фахівців з науковими ступенями, зростання обсягів виконаних науково-технічних розробок та освоєння інноваційних видів продукції. Чинниками, що перешкоджають ефективному використанню інтелектуального потенціалу, є скорочення мережі освітніх, наукових та науково-дослідних організацій, закладів культури; зменшення персоналу, який займається науковими дослідженнями і розробками та частки підприємств, що впроваджують інновації; уповільнення обсягів фінансування інноваційних проектів. Збереження і подальший розвиток інтелектуального потенціалу Чернігівської області залежатиме від комплексу заходів, спрямованих на ефективне його використання.

Список використаних джерел:

1. Гава Ю.В. Інтелектуальний капітал-шлях до економічного зростання України / Ю. В. Гава // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - №4. – С. 129-134.
2. Головне управління статистики у Чернігівській області. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://chernigivstat.gov.ua/statdani/>.
3. Комарова О.А. Формування освітнього потенціалу суспільства: методологія, методика, практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Комарова Ольга Альбертівна; Держ. установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – К., 2009. – 42 с.
4. Офіційний сайт державної служби статистики України. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Регіональна економіка [Текст] : підручник / за ред. Є. П. Качана. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – 800 с.
6. Шайхлісламова Л.І. Культурний потенціал: визначення, сутність, специфіка. // У світі науки і мистецтва: питання філології, мистецтвознавства і культурології: зб. статей за матеріалами XXIII міжнар. наук.-практ. конф., 13 травн. 2013 р. / СибАК. – Новосибірськ : СибАК, 2013. – С. 11-16.

Список использованных источников:

1. Гава Ю.В. Интеллектуальный капитал-путь к экономическому росту Украины / Ю.В. Гава // Актуальные проблемы экономики. – 2006. - №4. – С.129-134.
2. Главное управление статистики в Черниговской области. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://chernigivstat.gov.ua/statdani/>.
3. Комарова О.А. Формирование образовательного потенциала общества: методология, методика, практика: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. экон. наук : спец. 08.00.03 «Экономика и управление национальным хозяйством» / Комарова Ольга Альбертовна; Гос. учреждение «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины». – К., 2009. – 42 с.
4. Официальный сайт государственной службы статистики Украины. [Электронный ресурс]: Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Региональная экономика [Текст]: учебник / под ред. Е.П. Качана. – Тернополь : ТНЭУ, 2008. – 800 с.
6. Шайхлисламова Л.И. Культурный потенциал: определение, сущность, специфика. // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологи: сб. статей по материалам XXIII междунар. науч.-практ. конф., 13 мая 2013 г. / СибАК. – Новосибирск : СибАК, 2013. – С.11-16.

References:

1. Gava Yu.V. Intellectuality as a way to economic growth of Ukraine / Yu.V. Gava // Current economic problems. - 2006. - №4. - P.129-134.
2. The Central Statistical Office in Chernihiv region. [Electronic resource]. - Access: <http://chernigivstat.gov.ua/statdani/>.
3. Komarova O.A. Formation of educational potential in society: methodology, methods and practice. - Extended abstract of Doctor's thesis. – Kyiv, 2009. – 42 p.
4. Official site of the State Statistics Service of Ukraine. [Electronic resource]. - Access: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Economy of regions: Textbook / Eds. Kachan Ye. P. – Ternopil: TNEU, 2008. – 800 p.
6. Shaikhislamova L. I. Cultural potential: determination, essence and hallmark / L. I. Shaikhislamova // In the world of art and science: questions of philology, art history and cultural studies: collection of articles on materials XXIII International Scientific Conference. – Novosibirsk, 2013. - P. 11-16.